

تحلیلی بر سیره امام جعفر صادق (ع) در مکتب اخلاقی و تربیتی

*محمد کارکنان نصر آبادی

**معصومه بلوری برزی

***حسن ولایتی پور

چکیده :

امام صادق (ع) پیشوای ششم شیعه در احیاء و انتشار حقیقت اسلام نقش مهمی دارد. در مباحث اخلاقی - تربیتی مانند سایر موضوعات، تعالیم ارزنده بسیاری بوسیله آن حضرت و شاگردانش آشکار و منتشر گردید. ایشان انسان را با لذات قابل صلاح و فساد دانسته و او را در برابر عدل و ظلم مختار می داند و ب عقیده آن حضرت روح انسان آماده است که تحت تربیت صحیح و تهذیب اخلاق قرار گرفته و راه عقلی موافق با عدالت را انتخاب کند و به آنجا برسد که بین خود و دیگران فرق نگذارد و آنچه برای خود دوست بدارد برای دیگران نیز دوست بدارد و آنچه برای خود می خواهد برای دیگران نیز بخواهد.

حضرت صادق (ع) دارای سیرت عالیه و قلب روشن به نور الهی بود و در احسان، انفاق و اجابت تقاضای نیازمندان مانند اجداد خود رفتار می کرد. در این نوشتار با بررسی تعالیم اخلاقی و تربیتی که از امام صادق (ع) نقل شده به خوبی روشن می شود که تا چه اندازه بر آراء و نظرات اخلاقی مکتب های مختلف برتری دارد.

واژگان کلیدی: سبک زندگی، امام صادق (ع)، تعالیم تربیتی - اخلاقی

* دانشجوی دکتری رفاه اجتماعی دانشگاه علامه طباطبایی تهران

** کارشناس پژوهشی دانشگاه کاشان

*** دبیر رشته ادبیات فارسی، آموزش و پرورش کاشان

مقدمه :

تاریخ اخلاق به معنای وجدان اخلاقی و ساده ای که اجمالا انسان را با انجام کار نیک و امیدارد نه قوانین اخلاقی یا علم اخلاق مانند بسیاری از نهادهای اجتماعی با تاریخ بشر همزمان و همراه است چه اصول و ریشه های اخلاق از فطرت بشر الهام می گیرد و بموازات نظورات و تحولات در شئون زندگی انسان دستورهای اخلاقی و سپس قوانین و بعد علم اخلاق بوجود آمد. در محیطی که اسلام طلوع کرده مدرسه و مکتب فلسفی نبوده و سخن از تعلیمات اخلاقی به آن صورت که در فلسفه و علم اخلاق گفته می شود اصلا "بمیان نیامد، محور شعر جاهلیت (قبل از اسلام) (تعالیم اخلاقی نبوده است . اسلام آمد و بر منبع وحی برای اعراب محروم و سپس برای همه مردم جهان تعالیم اخلاقی سرشاری ارمغان آورد.

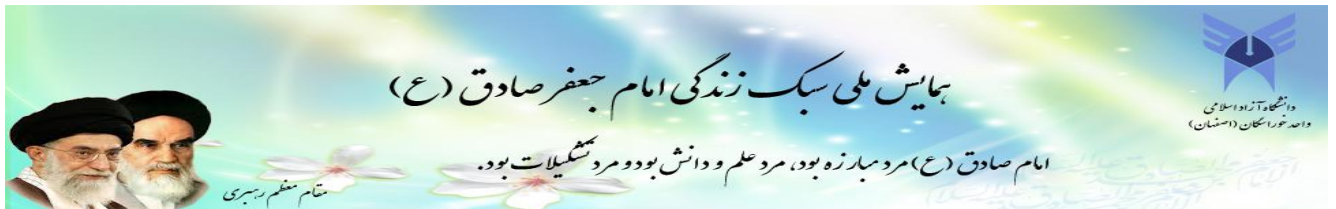
پیامبر اسلام در جامعه نو بنیان مسلمین دستورات اخلاقی را به ارمغان آورد و پایه یک تحول عمیق معنوی و اخلاقی را گذارد و آنچه در سعادت فردی و اجتماعی انسان ترقی لازم است بیان نموده و در سر لوحه تعلیمات خود قرار داد تا آنجا که هدف بعثت خود را در آشنا کردن مردم با آداب انسانیت و اخلاق بشری خلاصه کرد. (انی بعثت ال تمم مکارم الاخلاق)

مطالعه تاریخ اسلام و رفتار مسلمانان از همان روز اول بخوبی نشان می دهد که تا چه حد این تعلیمات در مردم نفوذ کرد. عمل مسلمین در جنگ ها و قراردادهای در معاملات و روابط با خودی و بیگانه نمونه های بارز و آشکاری از درسهای اخلاقی این مکتب فضیلت را بر ما روشن می نماید.

مکارم اخلاق امام صادق (ع):

امام صادق (ع) پیشوای ششم شیعه در احیا و انتشار حقیقت اسلام نقش مهمی دارد در مباحث اخلاقی - تربیتی مانند سایر موضوعات تعالیم ارزنده بسیار بوسیله آن حضرت و شاگردانش آشکار و منتشر گردید. ایشان بدون آنکه اصطلاحات مشکل حکمت عملی را بکار برد و در تنگنای استدلال خشک برهانی قرار گیرد با استمداد از مکتب وحی، حقایق اخلاق را بطور روشن و واضح بیان میفرمایند.

حضرت امام صادق (ع) در کلیه صفات حسنه و سجایای اخلاقی مانند آباء خود سرآمد روزگار و منحصر بفرد بوده و اصولاً " وجود امام مستلزم دارا بودن تمام فضائل نفسانی از علم و حلم و زهد و شهامت و سایر خصال ستوده

است و بطریقه تاریخ اسلام نشان می دهد حضرتش در مکارم اخلاق بی نظیر و آوازه شهرتش بتمام نقاط عالم اسلامی رسیده است. او مظهر تقوا و پارسایی و دریای علم و حکمت و دارای نفوذ کلام و قدرت بیان بود که همه را مجذوب کلام خود می ساخت همچنین در حلم و حسن خلق و تحمل و بردباری در برابر ناملایمات و مصائب روزگار چون کوهی آهنین استوار و پابرجا بود.

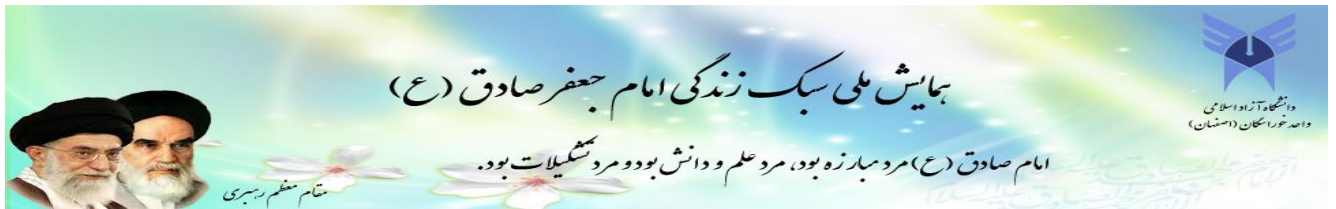
ایشان دارای سیرت عالیه و قلب روشن بنور الهی بود و در احسان و انفاق و اجابت تقاضای نیازمندان مانند اجداد خود رفتار می کرد.

امام صادق (ع) در زهد و پرهیزگاری نیز که تنها وسیله تقرب بدرگاه کبریایی خداوند است نمونه و سرمشق بود بزرگ و برق دنیا اعتنایی نداشت و تمایلات شهوانی منصرف بود. غذای او ساده و محدود و لباسش ساده و خشن بود اما باقتضای زمان در بیرون از منزل لباس لطیف و خز می پوشید.

عاطفه و گذشت امام (ع) به حدی بود که اوهام بشری گنجایش تصور چنان بزرگواری را ندارد. مردی خدمت آن حضرت آمد و عرض کرد: پسر عم شما برای شما هر چه دلش خواست ناسزا گفت! حضرت بجای اینکه خشمگین شود به کنیز خود فرمود آب وضو حاضر کن، آنگاه وضو گرفته و مشغول نماز شد. راوی گوید: من پیش خود فکر کردم که امام پس از نماز شخص ناسزا گو را نفرین خواهد نمود ولیکن آنحضرت پس از خواندن دو رکعت نماز عرض کرد: پروردگارا! این حق من بود بخشیدم ولی جود و کرم تو از من بیشتر است تو هم او را ببخش و بکردارش کیفر مفرما. سپس برای او دعا می کرد و من از مشاهده آنحال تعجب می نمودم.

علم آن حضرت که میزانش خارج از حد بیان و تقریر است زیرا او موجد مکتب جعفری و مجدد شرع مصطفوی، و بنیان گذار علوم عقلی و نقلی و موجب پیشرفت علوم و صنایع دیگر است که دانشمندان و مکتشفین و مخترعین اسلامی عموماً از خرمن دانش آن بزرگوار خوشه چینی کرده و از دریای متلاطم و موج علم او که از جانب خداوند افاضه شده بود جواهر گرانبهائی بدست آورده اند که بعدها کاخ رفیع البیان تمدن بشری را پی ریزی نموده اند.

سیره و تعلیمات اخلاقی امام صادق (ع) :

قوانین عالیہ اسلام علاوه بر جنبه حقوقی، در درجه اول بر موضوعات اخلاقی تاکید نموده اند و اصولاً ارسال پیامبران و انزال کتابهای آسمانی از ناحیه خداوند برای هدایت و تربیت اخلاقی بشر است چنانچه پیامبر اکرم (ص) می فرمایند:

بعثت لا تتم مکارم الاخلاق: من برای اتمام مکارم اخلاق مبعوث شده ام.

احادیث و اخبار زیادی در فضیلت علم وجود دارد ولی علمی که مقرون بتقوی و تزکیه نفس نباشد فاقد ارزش حقیقی خواهد بود.

در تمام ممالک دنیا آموزش را بر پرورش مقدم می دارند و در محاورات و مکاتبات جمله آموزش و پرورش را بکار می برند اما دین اسلام به تربیت نفوس بشر از نظر اخلاق امیت بسیاری قائل شده و تزکیه نفس را مقدم بر علم و دانش می داند.

بر خلاف روش تمام دنیا از نظر اسلام اول پرورش است بعد آموزش. زیرا اگر علم بدون اخلاق و تزکیه نفس باشد نه تنها بحال فرد و جامعه سودمند نخواهد بود بلکه موجب اضمحلال و نابودی بشریت خواهد گردید.

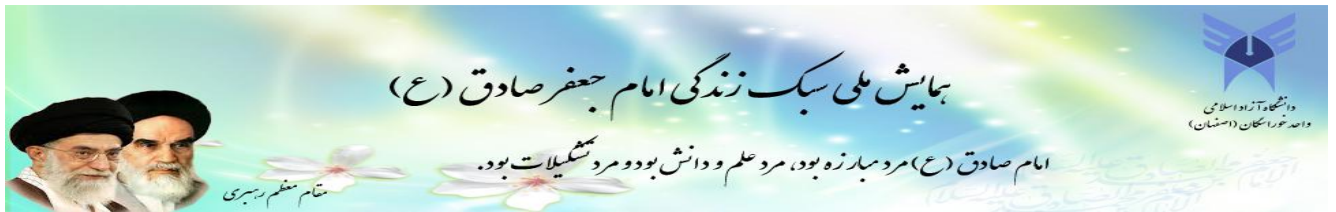
بدین جهت امام صادق (ع) پیش از شروع هر درسی شاگردان خود را بصدقت و درستی و فضیلت و تقوی می خواند و بکسب معنویات و تحکیم مبانی اخلاقی سفارش می نمود و میفرمود ای اصحاب من، علم را با فضیلت بیاموزید زیرا علم با حلم مفید تر و بهتر است.

امام صادق (ع) علاوه بر دستورات اخلاقی که در مورد تهذیب نفس بطور انفراد بمردم می آموخت رعایت مسائل اجتماعی را هم که از وظایف هر مسلمان حقیقی است به آنان توصیه می فرمود زیرا همانگونه که در آیه کریمه :
انما المومنون اخوه . بصریح شده برادر یکدیگرند و رعایت حق برادری بر هر یک از آنان لازم است. (۱)

حقوق مسلمین از دیدگاه امام صادق(ع):

امام صادق (ع) برای برادری مومنین هفت حق قائل شده و ضمن تعلیمات اخلاقی خود به هر یک از مسلمانان چنین فرموده است:

-ان تحب له ما تحب لنفسک و تکره له ما تکره لنفسک: هر چه برای خود می پسندی برای برادر ایمانی خود بخواه و هر چه را برای خود نمی پسندی آنرا برای او هم مپسند.

- ان تجتنب سخطه و تتبع مرضاته و تطیع امره : از خشم و غضب او دوری کنی و موجبات رضایت او را فراهم کنی و امر او را بخاطر ایمان او اطاعت کنی

- ان تعینه بنفسک و مالک و لسانک و یدک و رجلک: او را بجان و مال و زبان و دست و پایت کمک کنی.

- ان تکون عینه و دلیلہ و مرآتہ: تو باید درباره برادر دینی خود آینه سر تا پا نمای او باشی.

- ان لا تشیع و یجوع و لا تروی و زظما و لا تلبس و یعری: تو سیر نباشی در حالیکه او گرسنه است و سیراب نباشی در حالیکه او تشنه باشد و البسه گوناگون نپوشی در حالیکه او پوششی نداشته باشد.

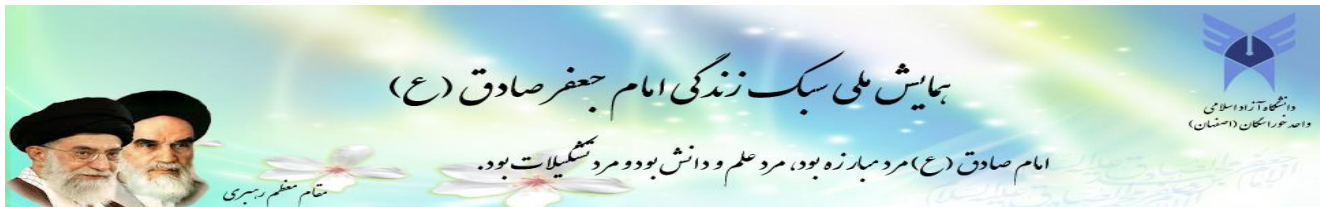
- ان یکون لک خادم و لیس لایحیک خادم فوجب ان تبعث خادمک فیغسل ثیابه و یصنع طعامه و تمهد فراشه: اگر تو خدمتکاری داری و او ندارد واجب است که را بمنزل برادر دینی خود بفرستی تا لباسهای او را بشوید و غذایش را طبخ کند و فراش او را بگستراند.

- ان تبر قسمه و تجیب دعوته و تعود مریضه و تشیع جنازته و اذا علمت ان لو حابه تبادر ال قضائها . فاذا فعلت ذالک وصلت و لا یتک بولایته و ولایته بولایتک.(۲)

هفتمین حق برادر مومن بر تو اینست که سوگند او را بپذیری و دعوتش را اجابت کنی، اگر بیمار شد او را عیادت کنی و پس از مرگ در تشییع جنازه اش شرکت کنی و اگر بدانی که او را حاجتی است در بر آوردن آن بکوشی و اگر این نکات را درباره برادر مسلمانان رعایت نمایی دوستی خود را بدوستی او و متقابلا دوستی او را بدوستی خود محکم پیوند داده ای.

سیره تربیتی امام صادق (ع):

از دیدگاه امام صادق (ع) علم اصل هر صفت نیکوست و منتهای هر جایگاه رفیع. از این رو پیامبر فرموده است: کسب علم بر هر فرد مسلمان چه زن چه مرد واجب است و نیز فرمود: دانش بجوید اگر چه در چین باشد. آن دانش علم خودشناسی است و در آن معرفت خداوند نهفته است. رسول خدا فرمود: هر کس خود را بشناسد خدای خود را خواهد شناخت. و دیگر آنکه بر تو باد به جستجویی که عمل جز با آن صحیح نباشد آن اخلاص است. و نیز فرمود: پناه می برم به خدای از علمی که سودی نرساند و این علمی است که از اخلاص تهی است. بدان که علم اندک عمل بسیار می طلبد. زیرا یک روز دانش اندوزی مستلزم یک عمر عمل به آن است.

برای رسیدن به خدا طریقی جز طریق علم و دانش نیست. علم زینت انسان در دنیا و آخرت است و راه گشای او به بهشت است و انسلن را به رضوان خدا واصل می کند. عالم واقعی کسی است که اعمال وی گواه بر دانش او شیوه زندگی و ستوده باشد و صداقت و تقوای او تصدیق کننده وی باشند نه زبان آوری توأم با نادانی و جدال و ادعاهای عاری از ارزش و دانش.

امام صادق (ع) فرمودند طالبان علم سه گروهند، تو آنان را به ذات و صفاتشان بشناس: گروهی برای کارهای جاهلانه و بحث های خصومت انگیز درس می خوانند. گروهی برای گردن فرازی و فریبکاری تحصیل می کنند و گروه سوم علم را برای فهمیدن و تعقل کردن فرا می گیرند. گروه اول با سخنان خود مردم را می آزارند و در بحث های علمی مجادله و لجاجت میکنند اینان درس می خوانند تا در مجالس عمومی با حضور مردم سخن بگویند معلومات خود را به رخ این و آن بکشند و با نیروی دانش دگران را شکست دهند و برتری خود را اثبات نمایند. گروه دوم وقتی با امثال خود مواجه می شوند نکبر می کنند و بر اثر غرور علمی آنان را با دیده تحقیر می نگرند و موقعی که با ثروتمندان پست تر از خود برخورد می نمایند به مکر و فریب دست می زنند و تملق می گویند تا توجه آنان را به خود جلب کنند و از ثروتشان بهره مند گردند. واضح است که تنها گروه سوم در تحصیل علم هدف صحیح و منزه دارند و ممکن است در پرتو دانش خود به کمال انسانی نایل گردند ولی گروه اول و دوم گرچه درس می خوانند و از پی تحصیل می روند اما اخلاق بد و رفتار ناپسندشان سد راه سعادت آنهاست و نمس توانند از معلومات خویش به شایستگی استفاده نمایند.

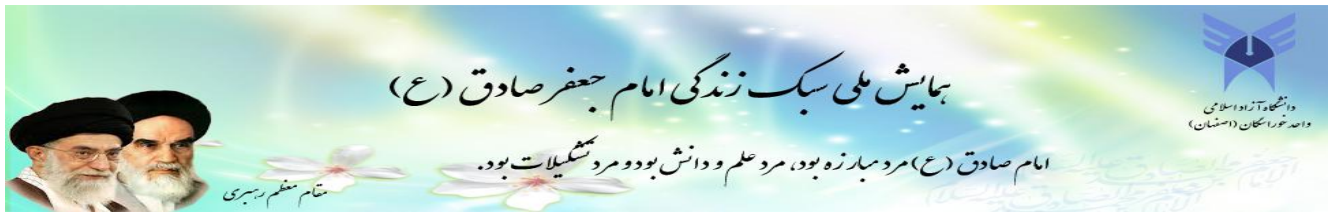
در جای دیگر می فرمایند: کسی که تحصیل علم میکند برای آنکه به مردمان فخر فروشی نماید یا به جنگ بیسوادان برود و آنان را شکست دهد یا آنکه بوسیله علم مردم را به خود متوجه کند و بگوید من رئیس شما هستم جایگاه چنین انسانی در آتش است.

بنابراین در سیره تربیتی امام صادق (ع) موارد ذیل قابل تأمل می باشد:

۱- ضرورت تربیت فرزند صالح:

تربیت، مجموعه روش ها و راهکارهایی است که از آغاز زندگانی انسان، به کار گرفته شده است تا او در مسیر صحیح رشد و ترقی قرار گیرد و در پرتو این آموزش ها، بتواند خود را از انحراف نجات دهد و راه سعادت و کمال را در پیش گیرد.

امام صادق (علیه السلام) فرمودند: مِيرَاثُ اللَّهِ مِنْ عَبْدِهِ الْمُؤْمِنِ الْوَالِدِ الصَّالِحِ...؛ میراث خداوند به بنده مؤمنش فرزند صالح است.

۲- ضرورت مهرورزی و توجه به عواطف کودکان:

رشد معنوی و تربیت اخلاقی مستلزم پرورش سالم عواطف کودک است. در این زمینه نیز روایات بسیاری وارد شده است؛ امام صادق (علیه السلام) فرموده اند:

إِنَّ اللَّهَ لَيَرْحَمُ الْعَبْدَ لِشِدَّةِ حُبِّهِ لَوْلَاكَ؛ همانا پروردگار بنده اش را به دلیل زیادی مهرورزی نسبت به کودک خود می بخشد.

۳- توجه عاطفی بیشتر به دختر

اسلام بین دختر و پسر فرق نمی گذارد و ملاک برتری را در تقوا می داند، و خداوند به هر کس بخواهد دختر و به هر کس که خواست پسر می دهد. مهم این است که فرزند، سالم و صالح باشد. قرآن کریم می فرماید:

« يَهَبُ لِمَنْ يَشَاءُ الذُّكُورَ أَوْ يُزَوِّجُهُمْ ذُكْرَانًا وَإِنَاثًا وَيَجْعَلُ مَنْ يَشَاءُ عَقِيمًا إِنَّهُ عَلِيمٌ قَدِيرٌ؛ خداوند به هر که بخواهد دختر و به هر که بخواهد پسر می دهد و یا پسر و دختر را با هم به وی عطا می کند و آن که را بخواهد نازا می نماید. به درستی که او دانای تواناست»

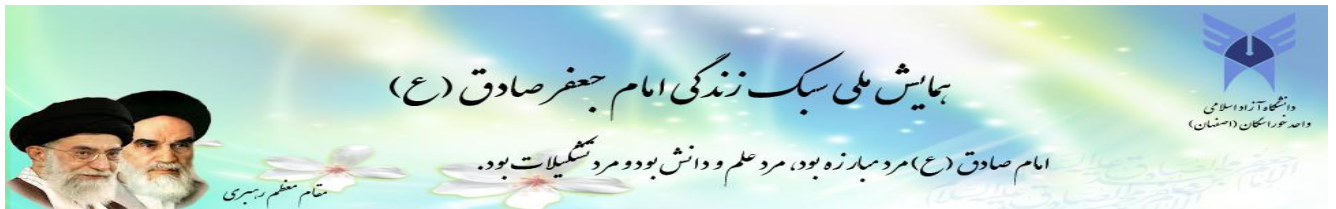
امام صادق (علیه السلام) فرمود:

الْبَنَاتُ حَسَنَاتٌ وَالْبُنُونَ نِعْمَةٌ وَإِنَّمَا يُثَابُ عَلَى الْحَسَنَاتِ وَيُسْأَلُ عَنِ النِّعْمَةِ؛ دختران نیکی و پسران نعمت اند و همانا بر نیکی ها پاداش داده و از نعمت ها سؤال می شود.

اسلام با در نظر داشتن روحیات لطیف دختر، به والدین دستور داده که در برخی از رفتارهای خانوادگی مانند تقسیم هدایا، دختران را مقدم شمارند

۴- آموزش های دینی و تقویت مبانی اعتقادی کودک

بدون تردید، یادگیری از مهم ترین فرایندهای روانی است که زمینه های آن از سنین کودکی شکل می گیرد و به تدریج با بالا رفتن سن کودک، استعدادها و نیز بیشتر شکوفا می شود. کودک به دلیل وجود حس قوی تقلید، تلاش می کند تا رفتاری همسان با والدین خود بازسازی کند. وجود این حس، به او کمک فراوانی در یادگیری می نماید. والدین نیز می باید از این حس قوی به سود فرزند خود بهره برداری کنند و با آموزش های ابتدایی، کم کم زمینه های آشنایی با تعالیم دینی و مبانی اعتقادی، به ویژه نماز، را در او به وجود آورند.

از دیدگاه امام صادق (ع) هنگامی که کودک به سه سالگی رسید لا اله الا الله را به او بیاموزید و او را رها کنید (همین مقدار کافی است). وقتی هفت ماه دیگر گذشت محمد رسول الله (صلی الله علیه وآله) را به او آموزش دهید و سپس او را رها کنید تا چهار ساله شود. آن گاه صلوات فرستادن را به او بیاموزید. در پنج سالگی به او سمت راست و چپ را آموزش دهید و قبله را نشان او داده و بگویید سجده کند. آن گاه او را تا شش سالگی واگذارید. فقط پیش روی او نماز بخوانید و رکوع و سجود را یادش دهید تا هفت سالش هم تمام شود. وقتی هفت سالگی را پشت سر گذاشت، وضو ساختن را به او تعلیم دهید و به او بگویید نماز بخواند، تا هنگامی که نه ساله شد وضو و نماز را به نیکی آموخته باشد. و هنگامی که آن دو را به خوبی یاد گرفت خدا پدر و مادر او را به خاطر این آموزش شان خواهد آمرزید.

نتیجه گیری:

از بررسی منابع روایی و تاریخی در سیره امام صادق (ع) چنین به دست می آید که تعلیم اخلاق، دانش و تربیت دینی مردم دارای اهداف عمده ای بوده است. در بُعد تربیتی مسائلی همچون اصول اعتقادی دین و مذهب، احکام و قوانین شرعی و رشد اخلاق مورد توجه بوده است. در زمینه اهداف آموزشی نیز می توان به مسائلی همچون پرورش استعدادها، آموزش علوم گوناگون و خلق آثار علمی تمدن اشاره نمود.

ما با ارائه الگوهای مثبت و تربیت و پرورش مذهبی کودکان، همچنین با افزایش دانش و آگاهی نوجوانان با سیره ائمه اطهار می توانیم گامی در تحقق اهداف ایشان برداشته و جامعه ای اسلامی را ترویج دهیم.

منابع:

(۱) کمپانی، فضل الله (۱۳۵۱)، حضرت امام صادق (ع)، تهران، دارالکتب الاسلامیه

(۲) وسائل الشیعه ج. ۲. باب وجوب ادا الحق المومن. بنقل مولف کتاب زندگانی حضرت امام جعفر صادق (ع)